

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
Ü.HACIBƏYLİ adına BAKI MUSİQİ AKADEMİYASI

Əlyazması hüququnda

GÜLNAR ƏLFİ qızı VERDİYEVA
AZƏRBAYCAN MUĞAMI VƏ ÖZBƏK ŞAŞMAKOMUNUN
MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ

6213.01 – Musiqi sənəti

Sənətsünəşliq üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsinə
almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKI - 2017

Dissertasiya işi Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universitetinin “Musiqi tarixi və nəzəriyyəsi” kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: **Cəmilə İsmayıl qızı Həsənova**
sənətşünaslıq üzrə elmlər doktoru, professor

Rəsmi opponetlər: **Şəhla Həsən qızı Həsənova**
sənətşünaslıq üzrə elmlər doktoru

Leyla Ramiz qızı Zöhrabova
sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru

Aparıcı təşkilat: **AMEA Memarlıq və İncəsənət İnstitutu**
“Azərbaycan xalq musiqi tarixi və nəzəriyyəsi”
şöbəsi

Müdafiə _____noyabr 2017-ci ildə saat _____ Bakı Musiqi Akademiyasının nəzdində yaradılmış F/D 02.151 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ 1014, Bakı şəhəri, Şəmsi Bədəlbəyli küç., 98.

Dissertasiya ilə Bakı Musiqi Akademiyasının kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat _____oktyabr 2017-ci ildə göndərilmişdir.

Dissertasiya şurasının elmi katibi,
Sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru
dosent

H.V. Məmmədova

DİSSERTASIYANIN ÜMUMİ XARAKTERİSTİKASI

Mövzunun aktuallığı. Müasir dövrdə Şərq xalqlarının şifahi ənənəli professional musiqisinin qarşılıqlı müqayisəli tədqiqi kontekstində Şərq musiqisinin qədim köklərinin öyrənilməsi aktual məsələlərdən biri kimi irəli sürülür. Elmi tədqiqatlarda muğam, makom, məqam, makam mədəni-tarixi kontekstdə şərh olunur. Şərqdə inkişaf etmiş şifahi ənənəli musiqi janrlarının əsasını ciddi modal struktur, məqam/makam sistemi təşkil edir. Ayrı-ayrı regionlarda müxtəlif cür adlandırılrsa da (muğam, makom, məqam, makam, mukam), mahiyyətcə, eyni mənəni kəsb edir. Bunlar ümumi bir kökdən qidalanaraq, ümumilikdə Şərq musiqisinin bünövrəsini təşkil edir. Eyni zamanda, bunların hər birinin özünəməxsus inkişaf tarixi, ifaçılıq üslub xüsusiyyətləri vardır.

Azərbaycan muğamları və Özbək şaşmakomu – məqam/makam sisteminə əsaslanan iri həcmli silsilə şəkilli vokal-instrumental musiqi əsərləri olub, melodik və ritmik xüsusiyyətləri ilə, ifaçılıq tərzilə diqqəti cəlb edir. Əlbəttə ki, muğamların - makomların oxunması bir yaradıcılıq prosesi olub, ədəbi, fəlsəfi, estetik yanaşma tərzini özündə cəmləşdirir.

Hər bir xalqda şifahi ənənəli professional musiqi sənəti qorunaraq, gələcək nəsillərə ötürülür. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan muğamı, Özbək və Tacik şaşmakomu, Ərəb makamı, İran rədifi, Uyğur mukamı YUNESKO tərəfindən “Şifahi və qeyri-maddi mədəni irsin şah əsərləri” siyahısına daxil edilmişdir. Bu da həm xalqların ayrı-ayrılıqda mədəni irsinin, həm də Şərq musiqisinin ortaq ənənələrinin və dəyərlərinin qorunmasına, təbliğinə və tədqiqinə yol açır.

Bu baxımdan Azərbaycan muğamlarının və Özbək şaşmakomunun müqayisəli tədqiqi müasir musiqişünaslıqda həlli vacib mövzu olaraq, bizim tədqiqatımızın aktuallığını şərtləndirir.

Mövzunun işlənmə dərəcəsi. Müraciət etdiyimiz mövzunun öyrənilməsi musiqişünaslığın və sənətsünaslığın müxtəlif sahələrini əhatə edən tədqiqatlarla bağlıdır. Bunları bir neçə istiqamətdə xarakterizə etmək olar: birincisi, Azərbaycan muğam sənətinin, ikincisi, Özbək şaşmakomunun, üçüncüsü, Orta əsrlər mədəniyyətinin, dördüncüsü, müqayisəli musiqişünaslıqda problemin müxtəlif tərəflərini işıqlandıran tədqiqatlar. Bütün bu istiqamətlər üzrə tədqiqatlar azərbaycanlı, rus, özbək, tacik, həmçinin, digər xarici alimlər tərəfindən aparılmışdır.

İlk növbədə, muğamın tədqiqi məsələlərinin Azərbaycan musiqişünaslığının prioritet istiqaməti olduğunu qeyd etməliyik. Azərbaycan musiqi el-

mində muğam sənəti ilə bağlı müxtəlif tədqiqatlar meydana gəlmişdir. XX əsrdə Azərbaycan musiqişünaslığında yeni mərhələ açmış dahi bəstəkar və musiqişünas-alim Üzeyir Hacıbəylinin Azərbaycan xalq musiqisinin və muğamların elmi surətdə öyrənilməsində böyük xidmətləri olmuşdur¹. Üzeyir Hacıbəylinin davamçıları olan Məmmədsaleh İsmayılovun², Əfrasiyab Bədəlbəylinin³, Ramiz Zöhrabovun⁴ elmi yaradıcılığında Azərbaycan muğam sənətinin tarixi inkişafı, janr xüsusiyyətləri, musiqi dilinin xüsusiyyətləri ilə bağlı elmi müddəalar öz əksini tapmışdır.

Azərbaycan musiqişünaslığında muğamların janr xüsusiyyətləri, onların musiqi dili, inkişaf yolları kimi cəhətlərin tədqiqi sahəsində xüsusi araşdırmalar meydana gəlmişdir, o cümlədən, musiqi estetikası, psixologiya, fəlsəfə mövqeyindən aparılan tədqiqatlar XX əsrin 80-90-cı illərində elmi axtarırların əsas istiqamətini təşkil edir.

Tədqiqatımız üçün vacib olan məsələləri işıqlandıran mənbələr sırasında: Gülnaz Abdullazadənin⁵, Sürəyya Ağayevanın⁶, Elxan Babayevin⁷, Sənubər Bağirovanın⁸, Faiq Çələbiyevin⁹, Şəhla Həsənovanın (Mahmudov-

¹ Hacıbəyli Ü.Ə. Azərbaycan türklərinin musiqisi haqqında. (Təqdim edəni, ön söz və lüğətin müəllifi F.Əliyeva). B.: Adiloğlu, 2005. 74 s.; Hacıbəyli Ü.Ə. Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları. Ü.Hacıbəyli adına Bakı Musiqi Akademiyası tərəfindən hazırlanmış yeni nəşri: çap və elektron dərslik, B.: 2010; internet saytı – <http://musbook.musiqi-dunya.az> (elmi redaktor T.Məmmədov).

² İsmayılov M.C. Azərbaycan xalq musiqisinin janrları. Yenidən işlənmiş və tamamlanmış nəşr. B.: Işıq, 1984. İsmayılov M.C. Azərbaycan xalq musiqisinin məqam və muğam nəzəriyyəsinə dair elmi-metodik oçerklər. B.: Elm, 1991.

³ Bədəlbəyli Ə.B. İzahlı-monoqrafik musiqi lüğəti. B.: Elm, 1969.

⁴ Zöhrabov R.F. Muğam. B.: Azərənəsr, 1991. Zöhrabov R.F. “Çahargah” muğam dəstgahının nəzəri əsasları. B.: 2000. Zöhrabov R.F. Azərbaycan rəngləri (janr, lad-məqam və melodik xüsusiyyətlərin tədqiqi). B.: Mars-print, 2006. Зохранов Р.Ф. Азербайджанские теснифы. М.: Советский композитор, 1983.

⁵ Abdullazadə G.A. Qədim və Orta əsrlərin musiqi mədəniyyəti: tarixi-fəlsəfi təhlil. B.: Qartal, 1996. Абдуллазаде Г.А. Философская сущность азербайджанских мугамов. Б.: Язычы, 1983.

⁶ Агаева С.Х. Абдулгадир Мараган. Б.: 1983.

⁷ Бабаев Э.А. Ритмика азербайджанского дестгяха. Баку, Ишыг, 1990. Babayev E.Ə. Azərbaycan muğam dəstgahlarında ritm-intonasiya problemləri. Bakı, Ergün, 1996. Babayev E.Ə. Şifahi ənənəli Azərbaycan musiqisində intonasiya problemləri. B.: Elm, 1998. Babayev E.Ə. Muğamlara doğru. “Qobustan” jurnalı, 1976, №1. s.45.

⁸ Багирова С.Ю. Азербайджанский мугам (статьи, исследования, доклады). Б.: Элм, 2007.

⁹ Челябинев Ф.И. Морфология дастгяха. Автореферат дисс... доктора искусствоведения. Санкт-Петербург, 2009.

vanın)¹⁰, Ellada Hüseynovanın¹¹, Sevil Fərhadovanın¹², Rəna Məmmədovanın¹³, Rafiq Musazadənin¹⁴, Zemfira Səfərovanın¹⁵ tədqiqatları qeyd olunmalıdır. Azərbaycan musiqisinin qaynaqlarını öyrənən bütün bu müəlliflərin əsərlərində qədim və Orta əsrlərdən başlayaraq, müasir dövrə kimi Azərbaycanın şifahi ənənəli musiqi mədəniyyətinin inkişaf yolları araşdırılmış və musiqi elminin tərəqqisi üçün önəmli müddəalar irəli sürülmüşdür.

Musiqişünaslıqda Azərbaycan muğamlarının digər xalqların makamları ilə müqayisəli təhlil obyektinə çevrildiyini xüsusi qeyd etməliyik. Bu baxımdan, Şərq xalqlarının musiqisinin öyrənilməsi istiqamətində Elxan Babayevin¹⁶ İraq makamatı, Tariyel Məmmədovun¹⁷ Özbək şifahi ənənəli musiqisinin tədqiqinə həsr olunmuş elmi əsərləri bizim tədqiqatımız üçün əhəmiyyətli mənbələrdir. Bir sıra tədqiqatlarda Şərq xalqlarının musiqi mədəniyyəti kontekstində muğam sənətinin oxşar ənənələrinin müqayisəli öyrənilməsi öz əksini tapmışdır. Bu kimi işlərdən Kəmaləxanım Əsədullayevanın¹⁸, Lətifəxanım Əliyevanın¹⁹ tədqiqatlarını qeyd etməliyik. Bu əsərlərdə bizim işimizin tədqiqat obyektini olan Azərbaycan və Özbək musiqisinin muğam-makom nümunələrinə diqqət yetirilməsi bu istiqamətdə müəyyən addımlar atıldığını göstərir.

¹⁰ Махмудова Ш.Г. Тема как носитель драматургического процесса в мугаме. Автореферат дис. на соиск. учен. степ. канд. искусствоведения. Б.: 1994.

¹¹ Hüseynova E.Ə. Azərbaycan xalq musiqisi rus musiqisi xadimlərinin tədqiqatlarında. B.: Elm, 2009, 134 s.

¹² Фархадова С.Т. Муга – монодия как тип мышления. Б.: Элм, 2001. 368с.

¹³ Мамедова Р.А. Азербайджанский мугам. Баку, Элм, 2002. 278с.; Мамедова Р.А. Музыкальная тюркология. Баку, Элм, 2002. 88с.; Мамедова Р.А. Музыкально-эстетические особенности азербайджанских мугамов. Баку, общ-во «Знание», 1987. 53с.; Мамедова Р.А. Проблемы функциональности в азербайджанском мугаме. Б.: Элм, 1989, 163 с. с нот.

¹⁴ Musazadə R.M. “Düğah” dəstgahı. B.: 2007. Musazadə R.M. Muğamın tədrisi metodikası. Dərs vəsaiti. B.: 2012.

¹⁵ Səfərova Z.Y. Üzeyir Hacıbəyov yaradıcılığında nəzəri və estetik problemlər. B.: Elm, 1985. Səfərova Z.Y. Səfiəddin Ürməvi. B.: Ergün, 1995. 160 s.; Səfərova Z.Y. Əbdülqadir Marağai. B.: 1997. 61 s.; Səfərova Z.Y. Azərbaycan musiqi elmi (XIII–XX əsrlər). B.: Elm, 1998.

¹⁶ Babayev E.Ə. İraq makamatının bəzi metroritmik xüsusiyyətləri. // Azərbaycan musiqisi: tarix və müasir dövr (məqalələr məcmuəsi). Bakı, 1994. s.15-27.

¹⁷ Məmmədov T.A. Özbək xalq və professional musiqisi. Metodik tövsiyələr. B.: 2004. <http://e-library.musigi-dunya.az/uzbek1.html>

¹⁸ Əsədullayeva K.H. Azərbaycan “Rast” muğam dəstgahının şifahi ənənəli Şərq musiqisi kontekstində tədqiqi. Sənətsünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsinə almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın Avtoreferatı. Bakı, 2013, 28s.

¹⁹ Əliyeva L.V. “Rast” – Yaxın və Orta Şərq xalqlarının musiqi irsində. Dərs vəsaiti. B.: 2012. 126 s.

Azərbaycan və Özbək muğam-makom sənətinin müqayisəli öyrənilməsi mövzusu baxımından rus və özbək musiqişünaslığında Şərq xalqlarının makam sənətinə həsr olunmuş: V.Belyayev²⁰, V.Vinoqradovun²¹, F.Karomatovun²², A.Cumayevin²³, S.Jeranskanın²⁴, O.İbrahimovun²⁵ tədqiqatlarının əhəmiyyəti xüsusi qeyd olunmalıdır.

²⁰ Беляев В.М. О музыкальном фольклоре и древней письменности. М.: Сов. композиторов, 1971. 234 с.; Очерки по истории музыки народов СССР, вып. 1. Музыкальная культура Киргизии, Казахстана, Туркмении, Таджикистана и Узбекистана. М., 1962. 300 с.; Беляев В.М. Очерки по истории музыки народов СССР: вып. 2. М.: Музгиз. Вып. 2: 1963. 340 с.; Беляев В.М. Ладовые системы в музыке народов СССР. // Беляев В.М. Сборник статей. М., Сов.композитор, 1990. 509 с.; Беляев В.М. Музыкальные инструменты Узбекистана. М., 1933.; Беляев В.М. Шашмаком. Предисловие к изд.: Шашмаком. Составители Б.Фейзуллаев, Ш.Сахибов, Ф.Шахобов. (под ред. В.Беляева). В 5-ти томах. Т.1. Москва, 1950. с.23-26.

²¹ Виноградов В.С. Узеир Гаджибеков и азербайджанская музыка. Москва, 1938, 77 с.; Виноградов В.С. Классические традиции иранской музыки. М.: Сов композитор, 1982. 184 с.; Виноградов В.С. Музыка Советского Востока (от унисона до полифонии). М.: Сов композитор, 1968. 234 с.

²² Кароматов Ф.М. Основные задачи изучения макамов и мугамов в республиках Советского Востока. // В кн.: Макамы, мугамы и современное композиторское творчество. Ташкент: ГИЛИ им Г.Гуляма, 1978. с.18-34.; Кароматов Ф.М. Макомат в условиях современности. // В кн.: Профессиональная музыка устной традиции народов Ближнего и Среднего Востока и современность. Сб. материалов международного музыкального симпозиума международного Совета ЮНЕСКО. Ташкент, 1981. с.10-16.; Кароматов Ф.,Раджабов И. Шашмаком. Предисловие к изд.: Шашмаком. Запись Юнуса Раджаби. В 6-ти томах. (под ред. Ф.Кароматова). Т.1. Ташкент, 1965. с.15-24.

²³ Джумаев А.Б. Отражение взаимосвязей профессиональной музыки устной традиции Ближнего и Среднего Востока в средневековых письменных источниках. // Традиции музыкальных культур народов Ближнего, Среднего Востока и современность. М., Сов.композитор, 1987. с.164-168.; Джумаев А.Б. Художественные традиции Борбада в средневековом музыкальном искусстве Мовароуннахра и Хорасана // Борбад, эпоха и традиции культуры. - Душанбе, 1989. с. 139-152.; Джумаев А.Б. Некоторые черты музыкально-эстетического отражения макамов в средневековье // Профессиональная музыка устной традиции народов Ближнего, Среднего Востока и современность. Ташкент, 1981. с. 199-203.; Джумаев А.Б. «Традиционное» и «инновационное» в исполнительском искусстве и концепции Бухарского шашмакома узбекского музыканта Ари Бабаханова. // Материалы Международного Научного Симпозиума «Мир Мугама». Баку, 2015. с. 160-181.

²⁴ Жераньска С. Узбекская классическая музыка в культурной традиции Азии. // Традиции музыкальных культур народов Ближнего, Среднего Востока и современность. М., Сов.композитор, 1987. с.83-87.

²⁵ Ибрагимов О.А. Фергано-ташкентские макамы. Ташкент, 2006. 175 с.

Onu da deməliyə ki, Şaşmakom özbək və tacik xalqlarının ortaq musiqi irsi olsa da, Özbəkistanda və Tacikistanda bu sənət üzrə müstəqil tədqiqatlar aparılır, səs yazıları və not yazıları həyata keçirilir. Şaşmakom mədəniyyətinin öyrənilməsi istiqamətində bir sıra məqalələr məcmuəsini müraciət etdiyimiz mövzu baxımından maraqlı mənbələr kimi qeyd etməliyik: “Культурные связи народов Средней Азии и Кавказа. Древность и средневековье” (“Orta Asiya və Qafqaz xalqlarının mədəni əlaqələri. Qədim və Orta əsrlər dövrü”. M., “Наука”, 1990), “Традиции музыкальных культур народов Ближнего, Среднего Востока и современность” (“Yaxın və Orta Şərq xalqlarının musiqi mədəniyyəti ənənələri və müasirlik”. M., “Сов.композитор”, 1987), “Профессиональная музыка устной традиции народов Ближнего, Среднего Востока и современность” (“Yaxın və Orta Şərq xalqlarının şifahi ənənəli professional musiqisi”. Tashkent: GИЛИИ им. Гуляма, 1984).

Bütün bu göstərilən mənbələrlə yanaşı, Şərq xalqlarının musiqi ənənələri kontekstində muğam-makom sisteminə aid musiqi irsinin öyrənilməsi istiqamətində 1970-80-ci illərdə Səmərqənd, Daşkənd, Düşənbə şəhərlərində keçirilmiş Beynəlxalq simpoziumlar və festivallar, 2009, 2011, 2013 və 2015-ci illərdə Bakıda keçirilmiş “Muğam aləmi” Beynəlxalq Muğam Festivalı və Elmi simpoziumu Şərq xalqlarının muğam-makom sənəti ilə bağlı geniş məsələlərin tədqiqinə yol açır.

Bütün bunları nəzərə alaraq, biz Azərbaycan muğamları ilə Özbək Şaşmakomunun ayrıca götürülmüş muğamlar baxımından deyil, ümumilikdə nəzəri əsaslarının, terminoloji uyğunluğun müqayisəli tədqiqata cəlb olunmasını məqsəduyğun hesab edirik.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiyada qarşıya qoyulan məqsəd Azərbaycan muğamlarının və Özbək Şaşmakomunun tarixi inkişaf yolunun öyrənilməsi, Şərq xalqlarının musiqi mədəniyyəti kontekstində bu iki şifahi ənənəli musiqi yaradıcılıq irsinin yerinin müəyyənləşdirilməsi, muğamların və makomların musiqi dilinin nəzəri əsaslarının qarşılıqlı əlaqəli tədqiqi ilə bağlıdır. Bundan irəli gələrək, dissertasiyada aşağıdakı vəzifələr: Azərbaycan və xarici musiqişünasların əsərlərində öz əksini tapmış fikirlərə, mülahizələrə müraciət edərək, Azərbaycan muğamlarının və Özbək şaşmakomunun formalaşma prosesini üzə çıxarmaq; elmi-nəzəri tədqiqatlarda öz əksini tapmış muğamların inkişafı məsələlərinin öyrənilməsi; Azərbaycan muğamlarının və Özbək şaşmakomunun not yazıları əsasında onların məqam əsasının, kompozisiya quruluşunun, melodik xüsusiyyətlərinin təhlili; Azərbaycan muğamlarının və Özbək şaşmakomunun musiqi di-

linə xas olan əsas cəhətlərin sistemləşdirilməsi, onların oxşar və fərqli cəhətlərinin üzə çıxarılması həyata keçirilmişdir.

Dissertasiyanın elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, ilk dəfə bu dissertasiyada Azərbaycan və Özbək musiqisinin qarşılıqlı əlaqələri Şərqi xalqlarının şifahi ənənəli musiqi mədəniyyətləri kontekstində müqayisəli zəmində öyrənilir. Azərbaycan musiqi sənəti ilə Özbək mədəniyyətinin qarşılıqlı əlaqəsi vahid tərkib hissəsi kimi nəzərdən keçirilir.

Hazırkı iş Azərbaycan musiqi sənətinin Özbək musiqisi ilə qarşılıqlı əlaqələrinin regional sistemlər kontekstində, terminologiya, janr paralelləri, musiqi quruluşu səviyyələrində kompleks şəkildə xüsusi olaraq öyrənilməsinə həsr olunub. Bununla, tədqiqat üçün seçilən mövzunun müstəqil mövqeyi və dissertasiyanın elmi yeniliyi müəyyən edilir.

Dissertasiyada ilk dəfə olaraq, Azərbaycan muğamlarının və Özbək şaşmakomunun müqayisəli təhlili aparılmış, terminologiyanın qohumluğu, musiqi quruluşunun oxşar və fərqli cəhətləri üzə çıxarılmışdır. Muğam və makkom sisteminə daxil olan əsərlərin xarakteristikası verilmiş, obrazlı-poetik səciyyəsi açıqlanmışdır. Dissertasiyada ilk dəfə olaraq, müqayisəli nəzəri təhlillər əsasında Azərbaycan muğamlarının və Özbək şaşmakomunun kompozisiya quruluşu, dramaturji inkişafı, melodik xüsusiyyətləri üzə çıxarılmışdır.

Hazırkı iş Azərbaycan muğamlarının və Özbək şaşmakomunun tarixinin, inkişaf yolunun, ifaçılıq tərzinin, kompozisiya, məqam və melodik xüsusiyyətlərinin müqayisəli araşdırılmasına həsr olunmuş ilk xüsusi tədqiqatdır.

Dissertasiyada Azərbaycan muğamlarının və Özbək şaşmakomunun ifaçılıq variantlarının not yazıları əsasında müqayisəli araşdırılması ilk dəfə olaraq bu dissertasiyada həyata keçirilmiş, onların musiqi xüsusiyyətlərinin təhlili aparılmış, ifaçılıq variantlarının rəngarəngliyi üzə çıxarılmışdır.

Tədqiqatın metodoloji əsası. Tədqiqatın metodoloji əsası sistemli müqayisəli təhlildən ibarətdir. Azərbaycan və özbək musiqi mədəniyyətlərinin qarşılıqlı əlaqələrinin öyrənilməsi, nəzərdən keçirilən obyektlərin özünəməxsusluğunun tədqiqi bizim dissertasiyanın metodoloji parametrinə aiddir.

Tədqiqatın metodologiyasını işlərkən biz Azərbaycan müəlliflərinin milli musiqi sənətinin tarixinə və nəzəriyyəsinə həsr olunmuş əsərlərinə əsaslanmışdır. Azərbaycan musiqi sənətinin banisi Ü.Hacıbəylinin fundamental əsərləri dissertasiyanın işlənməsində böyük rol oynamışdır. Həmçinin Azərbaycan musiqişünas alimlərinin – M.İsmayılovun, Ə.Bədəlbəylinin, E.Babayevin, T.Məmmədovun, R.Məmmədovanın, Z.Səfərovanın, R.Zöhrabovun elmi müddəalarına istinad olunmuşdur. Dissertasiyadakı təhlillər, eyni zamanda

V.Belyayev, V.Vinoqradov və digər rus musiqişünaslarının, F.Karomatov, A.Cumayev və b. özbək musiqişünaslarının tədqiqatları əsasında aparılmışdır.

Tədqiqatın obyektini Şərqi xalqların musiqi mədəniyyətinin ortaqlıq sistemində formalaşmış Azərbaycan muğamlarının və Özbək şaşmakomunun nəzəri əsaslarının müqayisəli təhlilindən ibarətdir.

Tədqiqatın predmetini Azərbaycan muğamlarının və Özbək şaşmakomunun terminoloji, quruluş, məqam, melodik və metroritmik baxımdan oxşar və fərqli cəhətlərinin öyrənilməsi təşkil edir.

Dissertasiyanın materialı. Musiqi materialını müxtəlif illərə aid Azərbaycan muğamlarının, Özbək və Tacik şaşmakomunun ayrı-ayrılıqda not yazıları, səs yazıları təşkil edir. Araşdırmada Azərbaycan və Özbək mədəniyyət tarixi, eləcə də Şərqi xalqların musiqisi üzrə elmi ədəbiyyat, həmçinin, müxtəlif konfranslar və elmi seminarların materialları nəzərdən keçirilib.

Dissertasiyanın elmi-təcrübi əhəmiyyəti. Dissertasiyanın materiallarından Azərbaycan musiqisi ilə Şərqi regionu xalqların musiqi mədəniyyətinin qarşılıqlı əlaqələrinə yönəlmiş tədqiqatlarda istifadə etmək olar. Dissertasiyanın əsas müddələri Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti, Bakı Musiqi Akademiyası, Azərbaycan Milli Konservatoriyası və digər ali məktəblərin musiqi fakültələrində tədris olunan “Azərbaycan musiqi tarixi”, “Şərqi xalqların şifahi ənənəli professional musiqisi”, “Türk xalqların musiqisi” kurslarında öz tətbiqini tapa bilər.

Dissertasiyanın aprobeiası. Dissertasiya işi Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universitetinin “Musiqi tarixi və nəzəriyyəsi” kafedrasında yerinə yetirilmiş və müzakirə edilmişdir. İşin əsas müddələri müəllifin elmi nəşrlərdə çap olunmuş məqalələrində öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın strukturu. Dissertasiya giriş, 2 fəsil (onların daxilində 5 yarımfəsil), nəticə, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

DİSSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın **Giriş** bölməsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, onun elmi işlənmə səviyyəsi, elmi yeniliyi açıqlanır, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, metodoloji əsası, təcrübi əhəmiyyəti müəyyənləşdirilir.

Dissertasiyanın **I fəslini** “Azərbaycan və özbək musiqisi Şərqi xalqların ümumi mədəni irsinin sərvəti kimi” adlanır. Bu fəsil üç bölmədən ibarətdir.

I fəslin birinci bölməsi - 1.1. “Azərbaycan və özbək xalqları arasında mədəni əlaqələr tarixindən” adlanır. Azərbaycan və Özbək xalqlarının qarşılıqlı əlaqələrinin, o cümlədən, Azərbaycan və Özbək ədəbiyyatı və incəsənətinin qarşılıqlı əlaqələrinin tarixi çox qədimdir. Mədəni əlaqələrin ilk təzahürləri hər iki xalqın şifahi xalq yaradıcılığında özünü göstərir. Ozan-baxşı sənətinin meydana çıxması və dastançılığın inkişafı Azərbaycan-özbək xalq yaradıcılığının zənginləşməsində aparıcı əhəmiyyətə malikdir. Özbək xalq dastanı “Alpamış”da “Kitabi Dədə Qorqud” süjetinə oxşar məqamların olması, “Koroğlu” dastanının əsasında özbək “Koroğlu”sunun yaranması və bu kimi digər faktlar hər iki xalqın - Azərbaycan və özbək xalqlarının folklor əlaqələrini göstərən faktlardır.

Orta əsrlərdə Azərbaycan intibah mədəniyyəti geniş kontekstdə Çin, Hindistan, Orta Asiya, Zaqafqaziya, fars, ərəb, bizans, qədim yunan, avropa fəlsəfəsi, bədii estetik mədəniyyəti ilə əlaqədə nəzərdən keçirilməlidir.

XII əsrdə Azərbaycanın böyük mütəfəkkir şairi Nizami Gəncəvinin məşhur poemaları Azərbaycanda bədii inkişafın parlaq mərhələsi olmaqla, həm də bütün müsəlman Şərqi poetik mədəniyyətinə və estetik fikrinə böyük təsir göstərmişdir.

XV əsrin böyük özbək şairi və alimi, özbək ədəbi dilinin banisi Əlişir Nəvainin dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvini yüksək qiymətləndirməsi, onun “Xəmsə”sini “5 xəzinə” adlandırması, Nizami yaradıcılığında ilhamlanaraq özünün də “Xəmsə” yaratması Nizami irsinə ehtiramın təzahürüdür. Nəvai müəllifi olduğu hər bir poemanın başlanğıcında Nizami dühasını əks etdirmiş, onu “dünyanı cəvahiratla doldurmuş Gəncənin günəşi” kimi vəsf etmişdir.

XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan-özbək ədəbi və mədəni əlaqələri daha da inkişaf etmişdir. Böyük Azərbaycan satiriki M.Ə.Sabir 1885-ci ildə Buxara və Səmərqənd şəhərlərində olmuş, ədəbiyyat xadimləri ilə görüşmüşdür. Özbək tədqiqatçılarının etiraf etdiyinə görə, Sabir sənətinin özbək ədəbiyyatına böyük təsiri olmuşdur. Bu, Həmzə Həkimzadə Niyazi və Sədrəddin Ayni kimi güdrətli yazıçıların yaradıcılığında aydın görünür. Məşhur “Molla Nəsrəddin” jurnalı Orta Asiya respublikalarında geniş yayılmışdır. Görkəmli özbək yazıçılarının bir qismi jurnalın səhifələrində vaxtaşırı çıxış etmiş, jurnalda tez-tez Özbəkistanla bağlı materiallar dərc edilmişdir.

İki ölkə arasındakı mədəni əlaqələrin musiqi sahəsində parlaq təzahürlərini xüsusilə qeyd etməliyik.

Orta əsrlər dövrünün musiqi nəzəri fikri əl-Fərabî, İbn-Sina, Cami (Orta Asiya), İsfahani, əl-Şirazi (İran), əl-Urməvi, Marağai (Azərbaycan) kimi böyük musiqi alimlərinin əsərlərindəki klassik universal sistemlə formalaşaraq, İran, Zaqafqaziya, Orta Asiya və b. xalqların nailiyyətlərini mənimsəmişdir.

Dahi bəstəkarımız Üzeyir Hacıbəylinin “Leyli və Məcnun”, “Əsli və Kərəm”, “Arşın mal alan”, “O olmasın, bu olsun”, “Koroğlu” opera və musiqili komediyaları Özbəkistanda geniş yayılmış və özbək dilinə tərcümə edilərək uğurla tamaşaya qoyulmuşdur.

Bundan başqa, özbək teatrı səhnəsində Azərbaycan bəstəkarlarının opera və baletləri vaxtaşırı göstərilməkdədir. Bunlara Müslüm Maqomayevin “Nərgiz” operasını, Qara Qarayevin “Yeddi gözəl”, Arif Məlikovun “Məhəbbət əfsanəsi”, “İki qəlbın dastanı” baletlərini və s. misal göstərə bilərik.

1985-ci ildə bəstəkar Sevda İbrahimovanın “Nənəmin nağılları” adlı uşaq operası ilk dəfə Səmərqənd Opera və Balet Teatrında həm rus, həm də özbək dillərində tamaşaya qoyulması əlamətdar hadisə olmuşdur.

1970-80-cı illərdə Özbəkistanın qədim şəhərlərində YUNESKO-nun təşkilatçılığı ilə Şərq xalqlarının şifahi ənənəli professional musiqisinin problemləri üzrə simpoziumların və festivalların keçirilməsi dünyanın bir çox ölkələrinin musiqi ictimaiyyətinin diqqətini cəlb etmişdir.

1975-ci ildə Daşkənddə, 1978, 1983, 1987-ci illərdə Səmərqənddə keçirilmiş Orta və Yaxın Şərq xalqlarının muğam-makam sənətinə həsr olunmuş Beynəlxalq musiqi simpoziumlarında Azərbaycan bəstəkarları və musiqişünasları fəal iştirak etmişdilər. Onların sırasında muğam ustadlarından Bəhram Mənsurov, Alim Qasimov, Cənəli Əkbərovun çıxışları, musiqişünaslardan Elmira Abasova, Nərminə Əliyeva, Ramiz Zöhrabov, Zemfira Səfərova, Zemfira Qafarova, Nəriman Məmmədov və başqalarının məruzələri yaddaqalan olmuşdur.

Azərbaycan və Özbək mədəni əlaqələri müasir dövrümüzdə daha geniş vüsət almışdır. Daşkənd şəhərində müstəqilliyimizin bərpasının 20 illik yubileyinə həsr olunmuş mərasim “Azərbaycan günü” adlandırılmışdır.

2010-cu ildə Daşkənddə Ulu öndərimiz Heydər Əliyev adına mədəniyyət mərkəzi açılmışdır. Daşkənd küçələrinin birinə Heydər Əliyevin adı verilmiş, həmin şəhərdə Nizami Gəncəvinin heykəli ucaldılmışdır. Azərbaycanın paytaxtı Bakı şəhərində isə Özbəkistanın böyük oğlu Əlişir Nəvainin heykəli ucaldılmış, küçələrin birinə isə alim Mirzə Uluqbəyin adı verilmişdir.

Azərbaycan incəsənət xadimləri Özbəkistanda keçirilən “Şark taronaları” beynəlxalq musiqi festivalında uğurla çıxış etmiş və özbək musiqisevərlərinin

rəğbətini qazanmışlar. 1997-ci ildə Simarə İmanova həmin festivalda “Qran-pri” mükafatına layiq görülmüşdür. 2001-ci ildə xanəndə Alim Qasimov, 2005-ci ildə Aygün Bəylər 1-ci yeri qazanmış, 2007-ci ildə azərbaycanlı xanəndə Arzu Əliyeva “Ən gənc ifaçı” nominasiyasının laureatı olmuşdur.

YUNESKO-nun və İSESKO-nun xoşməramlı səfiri, Heydər Əliyev fondunun prezidenti Mehriban xanım Əliyevanın təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə 2009-cu ildən başlayaraq, ölkəmizdə iki ildən bir keçirilən “Muğam aləmi” Beynəlxalq Muğam Festivalı muğam ifaçılarının beynəlxalq səviyyədə tanınmalarına rəvac vermiş, ayrı-ayrı xalqların nümayəndələrini bir araya gətirərək mədəni əlaqələrin çiçəklənməsinə şərait yaratmışdır. Beynəlxalq muğam festivallarında Özbəkistandan gələn iştirakçılar “Şaşmakom”un gözəl ifasını nümayiş etdirərək xüsusilə seçilmiş, 2009-cu ildə keçirilmiş I Beynəlxalq muğam müsabiqəsində isə I yeri Özbəkistandan Yulduz Turdiyeva qazanmışdır.

Azərbaycan və özbək xalqlarının mədəni əlaqələri mədəniyyətin bütün sahələrini əhatə edərək, getdikcə daha geniş vüsət alır ki, bu da xalqlarımızın dostluq əlaqələrinin daha da möhkəmlənməsinə səbəb olur.

I fəslin ikinci bölməsində - 1.2. “Şərq xalqlarının ortaq muğam-makom ənənələri çərçivəsində Azərbaycan muğam sənətinin, özbək və tacik şaşmakomunun inkişaf yolları” öyrənilir. Azərbaycan və özbək xalqlarının musiqisində muğamlar və makomlar çox böyük yer tutur. Bu iki xalqın musiqi mədəniyyətinin başqa sahələrində olduğu kimi, muğam-makom sahəsində də bir çox oxşar və fərqli cəhətlər vardır. Bütün Şərqdə şifahi ənənəli professional musiqinin yaradıcıları xüsusi məktəb keçmiş peşəkar vokal və instrumental musiqi ifaçılarıdır və onların yaradıcılığında bu sənət təcrübi olaraq, yaddaş vasitəsilə ustad-şagird zəminində nəsil-dən-nəsilə ötürülür, təkmilləşdirilərək yaşadılır və əsrlərdən bəri bizə gəlib çatan həmin yaradıcılıq-ifaçılıq prosesi bu gün də davam etdirilməkdədir.

Şərqdə hələ Orta əsrlərdə ansamblların özünəməxsus klassik tərkibi, çalğı üsulları, ifaçılıq repertuarı təşəkkül tapmışdı. Hal-hazırda da Yaxın Şərq, Zaqafqaziya və Orta Asiya xalqlarının şifahi ənənəli professional musiqisində ifaçılıq ənənələri (ansambl tərkibi, ayrı-ayrı alətlərin funksiyalarının bölünməsi, müğənni və ansamblın münasibəti, ritmik müşayiətin rolu və s.) baxımından ümumi cəhətlər özünü büruzə verir. Bütün bunlar Şərq regionunun, o cümlədən, Azərbaycan və Orta Asiya (özbək, tacik) sənətkarlarının musiqi nailiyyətlərini təbii və üzvi surətdə özündə ehtiva edirdi.

Orta əsrlər dövründə Şərqdə musiqi elmi muğamın qayda-qanunlarını öyrənən bir elm kimi inkişaf etmiş, ərəb və fars dillərində çox sayda musiqi risalələri meydana gəlmişdir ki, bunlar klassik muğamlara dair zəngin məlumat mənbəyidir. Şərqi görkəmli ensiklopedist alimləri – Əl-Kindi (IX əsr), Fərabi, Xorəzmi (X əsr), İbn-Sina (XI əsr), Fəxrəddin ar-Razi (XII əsr), Səfiəddin Urməvi (XIII əsr), Məhəmməd ibn Əbubəkr Şirvani, Mahmud əş-Şirazi, Məhəmməd ibn Mahmud əl-Amuli, Əbdülqadir Marağayi (XIV-XV əsrlər), Əbdürrəhman Cami, Əl-Hüseyni, Əbdürrəhman Nurəddin (XV əsr) və başqaları musiqi elminin inkişafında böyük rol oynamışlar.

Orta əsrlər Şərq musiqi sisteminin klassik normalarının təşəkkül tapdığı bir dövr idi. Musiqi elmində əsas qoyulmuş on iki makam (pərdə, dövr, şədd və s.) haqqında elmi təlimdə Yaxın və Orta Şərq regionunda yaşayan bir çox ərəbdilli, türkdilli, farsdilli xalqların nailiyyətləri cəmlənmişdir. Makamatın ümumi terminologiyası işlənmişdir ki, burada da Şərq xalqlarının etnik, coğrafi və dil fərqləri öz əksini tapmışdır. Müasir dövrdə müxtəlif Şərq xalqlarının, o cümlədən, azərbaycan və özbək musiqisindəki məqamlar Orta əsrlər Şərq musiqi sisteminin varisidir. Təbiidir ki, Orta əsrlərin klassik formaları ilə müqayisədə onlar mühüm dəyişikliklərə uğramışlar ki, bu da intonasiya quruluşu, tetraxordların birləşmə üsulları, intervalların keyfiyyəti, məqamların intonasiya məzmunu, ümumi sayı, adları, ayrı-ayrı pillələrin funksiyaları ilə bağlıdır.

Şərq xalqlarının şifahi ənənəli professional musiqisinin qorunması və tədqiqi onların yazıya alınması ilə əlaqədardır. Musiqişünaslıqda muğam-makom irsinə aid nümunələrin nota salınması və tədqiqi bir çox alimlərin diqqət mərkəzində olan bir məsələdir.

Azərbaycanda muğamların və Özbəkistanda şaşmakomun nota yazılması XX əsrin 20-ci illərindən sonrakı dövrə aiddir.

Azərbaycanda ilk dəfə Müslüm Maqomayev 1928-ci ildə Qurban Primovun ifasından “Rast” muğamını nota salmışdır. Həmin not yazısı çap olunmamışdır. Niyazinin “Rast” və “Şur” dəstgahlarını vokal-instrumental şəkildə Cabbar Qaryağdıoğlunun ifasından not yazıları da çap olunmamışdır.

Muğamların ilk nəşrləri 1936-cı ildə çap olunmuş not yazıları – Tofiq Quliyevin “Rast”, “Zabul”, Zakir Bağırovun “Dügah” muğam dəstgahları tarzən Mənsur Mənsurovun ifasından nota yazılmışdır və L.Rudolfun fortepiano üçün işləməsində verilmişdir. Bülbülün təşəbbüsü ilə həyata keçirilmiş bu nəşrlər muğamların çap olunmuş ilk not yazıları kimi çox qiymətli idi və musiqi ictimaiyyəti tərəfindən təqdir olunmuşdu.

Həmçinin, 1930-cu illərin sonunda bir neçə not yazıları da meydana gəlmişdir: Q.Qarayev Qurban Primovun ifasından “Şur” muğamını, F.Əmirov xanəndə Bilal Yahyadən “Rast”, “Segah”, “Şur” muğamlarından bəzi şöbələri, T.Quliyev Z.Adıgözəlovun ifasında “Rast” muğamını, M.S.İsmayılov isə C.Qaryağdıoğlu və xanəndə Əlizəhabın ifasından bir sıra təsnifləri nota yazmışlar. Bu not yazıları da çap olunmamışdır. Bunlardan yalnız Q.Qarayevin və T.Quliyevin not yazılarının hissələri V.Belyayevin “Очерки по истории музыки народов СССР” kitabında nümunə kimi təqdim edilmişdir.

Muğamların nota yazılması işinin yeni mərhələsi 1950-1970-ci illərə təsadüf edir.

Bu illərdə N.Məmmədov “Çahargah” və “Hümayun” (Bakı, 1962), “Bayatı-Şiraz” və “Şur” (Moskva, 1962), “Rast” və “Şahnaz” (Bakı, 1963), “Segah-Zabul” və “Rəhab” (Bakı, 1965) instrumental şəkildə, “Çahargah” (Moskva, 1970), “Rast” (Moskva, 1978) vokal-instrumental şəkildə nota yazıb çap etdirmişdir. N.Məmmədov instrumental muğamların not yazılarına da bir sıra təsnif və rəngləri daxil etmişdir. Instrumental muğamlar görkəmli tarzən Əhməd Bakıxanovun ifasından vokal-instrumental muğamlar isə Bəhram Mansurovun, xanəndə Hacıbaba Hüseynovun ifasından nota yazılmışdır, təsnif və rənglərin nota salınmasında tarzən Həbib Bayramovun, xanəndələr Yaqub Məmmədov, İslam Rzayev və Əlibaba Məmmədovun ifaçılıq təfsirinə də müraciət edilmişdir.

2000-ci illərdə muğamların instrumental şəkildə bir neçə not yazıları nəşr olunmuşdur. Bunların sırasında Arif Əsədullayevin tarzən Elxan Müzəffərovun ifasından yazdığı “Bayatı-Şiraz” və “Hümayun” (2002), “Rast” və “Çahargah” (2004), “Şur”, “Şüştər” və “Zabul Segah” (2005) instrumental muğamlarının not nəşrləri xüsusi yer tutur. A.Əsədullayevin notlaşdırdığı bu muğamlar dərs vəsaiti kimi çap edilmişdir.

Muğamların not yazıları sırasında 2010-cu ildə çap olunmuş tarzən-pedaqoq Əkrəm Məmmədlinin “Azərbaycan muğamları” not nəşri qeyd olunmalıdır. Bu nəşrdə ustad tarzən Kamil Əhmədovun ifaçılıq üslubuna uyğun olan “Rast”, “Bayatı-Qacar”, “Mahur-hindi”, “Orta Mahur”, “Zabul-Segah”, “Xaric Segah”, “Şur”, “Bayatı-Şiraz”, “Çahargah”, “Hümayun”, “Şüştər”, “Şahnaz”, “Rəhab”, “Bayatı-kürd” instrumental muğamlarının not yazıları öz əksini tapmışdır.

Rənglərin, təsniflərin və zərbi muğamların da not yazılarının meydana gəlməsi əlamətdardır. Bu baxımdan Səid Rüstəmovun iki dəftərdən ibarət “Azərbaycan xalq rəngləri” (1954-1956), Əhməd Bakıxanovun “Azərbay-

can xalq rəngləri” (1964), “Ritmik muğamlar” (1968), “Muğam, mahnı, rəng” (1975), Ramiz Zöhrabovun “Azərbaycan təsnifləri” (M., 1983), “Azərbaycan zərbi muğamları” (B., 1986), “Zərbi muğamlar” (2004) və digər məcmuələrin nəşr olunması musiqişünaslıq tədqiqatlarının aparılması və muğam sənətinin öyrənilməsi üçün əhəmiyyətlidir.

Şaşmakomun Avropa not sistemilə not yazıları rus bəstəkarı və musiqi tədqiqatçısı V.A.Uspenski tərəfindən həyata keçirilmişdir. Bu not yazıları Buxarada çap olunmuşdur: Шашмаком. Шесть музыкальных поэм. (запись Успенского В.А). Бухара. 1924.

1950-ci illərdən sonra Şaşmakomun nota yazılması daha da genişlənməmişdir, həm Özbəkistanda, həm də Tacikistanda bir sıra not yazıları və tədqiqatlar meydana gəlmişdir. Bunlardan ən geniş həcmli və Şaşmakom silsiləsini tam əhatə edən nəşrlərdən biri Tacikistanda həyata keçirilmişdir. Ustad makom ifaçıları B.Feyzulloev, Ş.Soxibov, F.Şaxobovun ifaçılıq təfsirindən yazılmış Şaşmakom silsiləsi (tacik dilində mətnlərlə) V.M.Belyayevin redaktorluğu ilə Moskvada 1950-1967-ci illər ərzində 5 cildə çap olunmuşdur.

Özbəkistanda Şaşmakom silsiləsi Y.Racabi tərəfindən nota yazılmış (özbək dilində mətnlətlə) və F.Karomatovun redaktorluğu ilə 6 cildə ibarət olaraq, Daşkənddə 1966-1975-ci illər ərzində çap olunmuşdur.

Son dövrdə Buxara Şaşmakomunun görkəmli ifaçı Ari Babaxanovun təfsirində alman musiqişünası Angelika Yanq tərəfindən nota yazılaraq, Berlində çap olunması faktı da əlamətdardır: Angelika Jung (Ed.). Shashmaqam from Bukhara – notated by Ari Babakhanov in the tradition of the old masters). Berlin: Verlag Hans Schiler, 2010.

Bütün bu not yazılarında diqqəti cəlb edən məsələlərdən biri – Azərbaycan muğamlarının əsasən instrumental şəkildə, az hallarda isə vokal-instrumental şəkildə nota alınmasıdır. Özbək və tacik şaşmakomunun not yazılarında onların tərkibinə daxil olan instrumental və vokal-instrumental şöbələr əhatə olunur.

I fəslin üçüncü bölməsi - 1.3. “Özbək - tacik ənənəsində Şaşmakomun və Azərbaycan muğamlarının ifaçılıq üslub xüsusiyyətləri”nin araşdırılmasına həsr olunmuşdur. Şərqi musiqi mədəniyyətinin inkişaf kontekstində Özbək Şaşmakomu əsrlər boyu təkmilləşmə prosesi keçmişdir. Makomlar haqqında, onların quruluşu haqqında qiymətli tarixi sənədlərə IX-XIX əsrlərə aid Şərqi əlyazmalarına və xüsusilə musiqi risalələrinə əsaslanaraq demək olar ki, makomların müxtəlif şəkilləri olmuşdur, onların

ən təkmilləşmiş forması olan “12 makom” silsiləsi (“Duvozdax makom”) Şaşmakomun formalaşması üçün çox əhəmiyyətli rol oynamışdır. Şaşmakom təxminən XVIII əsrdə Buxarada və Xarəzmdə yaranmışdır. Şaşmakom - bir silsilədə birləşmiş 6 makomdan ibarətdir: “Burzuk”, “Rost”, “Navo”, “Duqox”, “Seqox”, “İrok”. Bu makomlar iri həcmli silsilə əsərlər kimi özünəməxsus quruluşa malikdir.

Şaşmakomun iki xalqa - özbək və tacik xalqlarına aid olması baxımından tarixi məsələlərə də diqqət yetirilməsi vacibdir. Elmi ədəbiyyatda özbək-tacik şaşmakomlarının eyni olması fikri yayılmışdır. Şaşmakomların ayrı-ayrılıqda özbək və tacik şaşmakomu kimi avropa not sistemində yazıya alınaraq çap edilməsi bu silsilə əsərlərin daha dərinədən müqayisəli araşdırmalarına yol açır.

Mərkəzi Asiyada yaşayan özbəklər – türkdilli, taciklər isə - farsdilli xalqlardır. Nəzərə alsaq ki, şaşmakom sözlə, mətnlə sıx bağlı olan bir sənətdir, melodiyanın yaradılmasında sözlə musiqinin vəhdəti böyük rol oynayır, o zaman dil fərqlərinin əhəmiyyətli rolundan danışmağa dəyər. Buradan da artıq ilkin fərqlərin üzə çıxmasını görə bilərik.

Özbək və tacik şaşmakomlarının quruluşunda da müəyyən fərqlər vardır ki, bu da xüsusi diqqət tələb edən məsələlərdəndir. Şaşmakom silsiləsi özbək və tacik musiqi ənənəsində eyni adlı altı iri həcmli müstəqil əsərdən – “Buzruk”, “Rost”, “Navo”, “Duqox”, “Seqox”, “İrok” makomlarından ibarətdir. Hər makom iri həcmli instrumental və vokal bölmələrdən təşkil olunur və bu bölmələrə müxtəlif janrlı pyeslər daxildir. Tarixən bir ərazidə yaşayan və taleləri oxşar olan özbək və tacik xalqlarının musiqi yaradıcılığında ayrı-ayrı janr və formalar, Şaşmakom kimi böyük inkişaf silsilə əsər meydana gəlmişdir. Şaşmakomun Buxara və Xarəzm bölgələrilə bağlı ənənələri qeyd olunmalıdır. Həm özbək, həm də tacik musiqisində Buxara-Səmərqənd, Xarəzm, Fərqanə üslubları göstərilir. Qeyd etməliyik ki, Buxara və Səmərqənd Orta Asiyanın qədim mədəniyyət mərkəzləridir, tarixi əyalət olan Xarəzmin mərkəzi isə Xivə şəhəridir. Bu şəhərlər Özbəkistan ərazisində yerləşsə də, qədim dövrdən burada özbəklərlə yanaşı, tacik əhali də çoxluq təşkil etmişdir. Bu şəhərlərdə yaşayan özbək və taciklərin musiqisi ümumi cəhətlərə malikdir. Xüsusilə Buxara Şaşmakom silsiləsi eyni dərəcədə həm özbək, həm də tacik xalqlarının musiqi irsi hesab olunur.

Şaşmakomun təkamülündə IX əsrdən XVII əsrə qədər görkəmli musiqişünaslar Abu Abdallax Rudəku, Abu Ali İbn Sina, Abdurahman Cami, Hüseyin Seyidəhməd Giccaki, Əliyi Tənburi, Şodi Samarkandi, Qulam

Şodi, Əbdallah Nəvai, Kavkabi Buxaroi, Dərviş Əli Çəngi, Seyfəddin Qəznəvi və onlarla başqa musiqiçilər möhtəşəm musiqi əsərləri yaratmışlar ki, bu da həm onların öz dövründə, həmçinin onlardan sonra gələn nəsillər üçün böyük əhəmiyyətə malik idi.

Beləliklə, Özbək və Tacik Şaşmakomunda Buxara və Xarəzm üslublarına bölgü haqqında danışarkən, müasir dövrdə bunun artıq şərti əhəmiyyət daşıdığını və Şaşmakomun təşəkkül və təkamülündə tarixi-ərazi amili ilə bağlı olduğunu qeyd edə bilərik.

Qeyd etmək lazımdır ki, XX əsrin əvvəllərinə qədər Azərbaycan muğam sənətində də ərazilər üzrə bölgü olmuşdur, bu baxımdan, muğam sənətinin inkişafının böyük şəhərlərin adı ilə bağlanması, həmin şəhərlərdə özünəməxsus ifaçılıq ənənələrinin formalaşması qeyd olunmalıdır. Azərbaycanın musiqi həyatının inkişafında Qarabağ-Şuşa, Şirvan-Şamaxı, Abşeron-Bakı, Cənubi Azərbaycan-Təbriz musiqi məclislərinin böyük əhəmiyyəti olmuşdur. Bu kimi musiqi məclislərinin hər biri musiqi yaradıcılığının müəyyən qollarını, şaxələrini daha da inkişaf etdirməklə musiqi tariximizdə əvəzolunmaz izlər, fərdi xüsusiyyətlər və spesifik məktəblər, ənənələr qoymuşdur.

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində yaşayıb-yaratmış bir sıra ustad muğam ifaçılarının, muğam bilicilərinin muğam cədvəlləri vardır ki, onların araşdırılması, müqayisə olunması Azərbaycanda zəngin muğam mühitinin mənzərəsini yaratmağa kömək edir. Bunlardan musiqişünas-alim Mir Möhsün Nəvvab Qarabağının, muğam bilicisi Ağalar bəy Əliverdibəyovun, tarzən Mirzə Fərəc Rzayevin, xanəndə Əlizöhabın, Mansurovlar nəslinin nümayəndələri Mirzə Məliyın, Mirzə Süleymanın, Mirzə Mansurun, Əhməd Bakıxanovun və b. muğam cədvəllərini qeyd edə bilərik. Həmin mənbələrdə muğam ifaçılıq ənənəsinə aid şöbə və guşələrin fərqli adları ilə rastlaşırıq. Bu da ondan irəli gəlir ki, eyni bir mühitdə, şəhər mədəniyyətində müxtəlif muğam ifaçılıq məktəbləri, üslubları mövcud olmuşdur. Müasir dövrdə Azərbaycanda muğamın inkişaf yolunun izlənilməsi sübut edir ki, ayrı-ayrı bölgələr üzrə muğam tərkiblərinin dəyişməsi yalnız tarixi fakt kimi qeyd olunur.

Dissertasiyanın II fəslı “Azərbaycan muğamları və özbək şaşmakomu - janr və quruluş xüsusiyyətlərinin müqayisəli təhlili” adlanır. Bu fəsil iki bölmədən ibarətdir.

II fəslin birinci bölməsində - 2.1. “Özbək Şaşmakomunun və Azərbaycan muğamlarının quruluş xüsusiyyətləri” tədqiq olunur. Şaşma-

kom – 6 makomdan ibarət olan silsilə, daha doğrusu, bir-birilə həm məzmun vahidliyi, həm də məqam quruluşlarındakı uyğunluğu ilə birləşən çox-hissəli musiqi əsəridir. 6 makom bunlardır: “Buzruk”, “Rost”, “Navo”, “Duqox”, “Seqox”, “İrok”.

Makomların hər biri “Muşkilot” və “Nasr” adlanan iki böyük şöbədən – instrumental və vokal şöbələrdən ibarətdir (Xorəzmdə onlar “Mansur” və “Manzum” adlanır). Vokal şöbənin özü də 2 böyük hissəyə bölünür.

“Muşkilot” adlanan birinci böyük şöbədə tənburun ifasında bir neçə instrumental hissə ardıcılışır: Təsnif, Tarce, Qardun, Muxammas, Sakil. Bu hissələr bütün makomlar üçün eynidir. Burada yalnız həmin hissələrin aid edildiyi makomun adı əlavə edilir. Məsələn: “Təsnifi-Buzruk”, “Qarduni-Seqox”, “Muxammasi-İrok” və s. Eyniadlı hissələr hər makomda özünəməxsus melodiya malikdir. Lakin quruluşuna və tematik materialın inkişaf üsullarına görə bir-birindən bir qədər fərqlənir.

Bəzi makomlarda elə hissələr də vardır ki, yalnız həmin makomlar üçün xarakterikdir və başqalarında istifadə olunmur. Məsələn, “Navo” makomunda “Naqmai-Oraz”, “Seqox” makomunda “Xafifi-Seqox”, “Duqox” makomunda “Peşravi-Duqox” və “Samoi-Duqox”.

Makomun instrumental şöbəsinin bütün hissələrində əsas melodik quruluş “Xona” və “Bozquy”dur. Xonanın ilk səslənməsi sanki hissənin tematik əsasını, sonrakı səslənmələr isə əvvəlkinin inkişafını təşkil edir. Bozquy – melodiyanın təkrarlanan hissəsidir, refrendir.

Şaşmakomun vokal şöbəsinin özü də iki böyük hissəyə bölünür: birinci şöbələr qrupu, ikinci şöbələr qrupu adlanır. Bunlar instrumental müşayiətə malik olan vokal hissələrindən ibarətdir. Birinci şöbələr qrupuna “Saraxbor”, “Talkin”, “Nasr” daxildir. (“Saraxbor” – aparıcı, əsas mövzu, “Nasr” – bərkimə, qələbə, “Talkin”- öyüd-nəsihət kimi başa düşülür). Birinci şöbələr qrupunda hər bir Talkin və Nasrdan əvvəl “Tarona” adlanan unison xor oxumaları səslənir. Həcminə görə böyük olmayan bu hissələr Talkinin və Nasrın ifasını hazırlayır. Qanun üzrə, hər makomun vokal şöbəsi “Saraxbor”la başlanır. Bir neçə taronadan sonra suporiş vasitəsilə “Talkin” şöbəsinə keçilir. Şöbələrarası suporişlər müxtəlif melodik-intonasiya quruluşlarından ibarətdir və bir şöbəni o biri ilə birləşdirici rolunu oynayır.

Şaşmakom üçün yaxın və qohum tonallıqlara modulyasiya və yönəlmələr xasdır. Vokal şöbələrindəki modulyasiya və məqam-tonal yönəlmələr instrumental hissələrdə olduğu kimi, mövzunun inkişaf xüsusiyyətləri ilə də əlaqədardır. Bu baxımdan namudlar xüsusi rol oynayır. Namud – fars-tacik

dilində təzahür, görkəm deməkdir. Burada isə namud makomun bir şöbə-sindən o birinə keçid rolunu oynayır. Namudlar adətən, daxil olduğu şöbənin adını daşıyır: “Namudi-Navo”, “Namudi-Uzzol” və s.

Makom sistemində üsulun da çox böyük əhəmiyyəti vardır. Ona görə də qədim musiqi risalələrində üsul haqqında söhbətlərə geniş yer verilmişdir. Üsul – melodiyanın ritmik xüsusiyyətləri ilə əlaqədar olan metro-ritmik quruluşudur. Adətən üsul zərb alətlərində - doyrada, nağarada və başqa alətlərdə ifa olunur.

Müasir dövrdə muğam ifaçılığında muğam-dəstgah, kiçik həcmli muğam, zərbi muğam, rəng və təsnif janrları geniş yayılmışdır. Bunlar özünə-məxsus cəhətlərə malik janrlar kimi formalaşmışdır və hər bir janr çoxsaylı nümunələrlə təmsil olunmuşdur.

Müasir Azərbaycan musiqisində yeddi əsas muğam vardır: “Rast”, “Şur”, “Segah”, “Çahargah”, “Bayatı-Şiraz”, “Şuştər”, “Hümayun”

Azərbaycan musiqisində “Rast”, “Şur” və “Segah” muğamlarının variantları məqam xüsusiyyətlərinə, əsas şöbələrinin bir-birinə təsadüf etməsinə və kadans ifadələrinə görə böyük uyğunluq təşkil edirlər. “Rast” ailəsinə daxil olan və onun variantını təşkil edən muğamlara bunlar aid edilir: “Mahur-hindi”, “Orta Mahur”, “Bayatı-Qacar”, “Dügah”, “Qatar”. “Şur” muğam ailəsinə aid muğamlar bunlardır: “Nəva”, “Rahab”, “Bayatı-kürd”. “Segah” ailəsinə daxil olan muğamlar: “Xaric Segah”, “Orta Segah”, “Mirzə-Hüseyn Segahı”, “Haşım Segah”, “Zabul Segah”.

Muğam dəstgahının kompozisiya quruluşunda muğam şöbələrinin ardıcılışması, onların bir-birilə əlaqələndirilməsi, bir muğamdan digərinə keçilməsi əsaslandırılmışdır. Dəstgah formalı muğamlarda iki növ giriş olur: Dəraməd, Bərdaşt. Hər ikisinin giriş funksiyası daşımaqlarına baxmayaraq, Dəramədlə Bərdaşt bir-birindən tamamilə fərqlənir. “Mayə” hissəsində muğamın əsas melodik ideyası, mövzusu verilir. Mayə şöbəsi hər bir muğamda onun əsaslandığı məqamın tonikası – mayəsi ətrafında gəzişməklə və ona istinad etməklə yaranır.

Muğamlarda təsnif və rənglərin də rolu böyükdür. Rənglər instrumental, təsniflər isə vokal-instrumental musiqi nümunələridir. Onlar muğamın şöbələri arasında ifa olunaraq kontrastlıq yaradır və xanəndəyə istirahət verir, onun üçün müxtəliflik yaradır.

Muğam irsində kiçik həcmli muğamlar və zərbi muğamlar da müəyyən yer tutur ki, bunlar da özünə-məxsus janr və quruluş xüsusiyyətlərinə malikdir. Kiçik həcmli muğamlar – “Qatar”, “Şahnaz”, “Bayatı-kürd” və s.

kompozisiya və dramaturji inkişaf xüsusiyyətlərinə görə dəstgahlardan fərqlənir. Dəstgaha xas olan mayədən kulminasiyaya doğru ardıcıl yüksələn inkişafdən fərqli olaraq, bu muğamlar bəm – zil – bəm registrlərin göstərilməsinə əsaslanan bir neçə şöbədən ibarətdir. Zərbi muğamlar isə bir hissəli rondovari kompozisiyalar olub, ritmik müşayiətin aparıcı fonunda muğam improvizasiyasının və instrumental melodiya səsənlənməsindən əmələ gəlir. “Heyratı”, “Arazbarı”, “Səmayi-Şəms”, “Mənsuriyyə”, “Mani”, “Ovşarı”, “Heydəri” Azərbaycan muğam irsində mühüm yer tutur.

Beləliklə, Özbək şaşmakomu və Azərbaycan muğamları özünəməxsus janr və quruluş xüsusiyyətlərinə malik əsərlərdir.

II fəslin ikinci bölməsində - 2.2. “Muğam-makom tərkiblərinin müqayisəli təhlili” verilir. Özbəkistanda Şaşmakom, Azərbaycanda isə muğamlar hər xalqda müstəqil olsalar da, yəni sırf milli xüsusiyyətlərə malik olsalar da bunların arasında ümumi və fərqli cəhətlər də vardır.

Şaşmakomda birinci makom “Buzruk”dur. Onun tərkibi aşağıdakı şöbə və guşələrdən ibarətdir: I. Muşkilot – instrumental bölmə (çolğu bulimi): Tasnifi Buzruk, Tarjeyi Buzruk, Qarduni Buzruk, Muxammasi Buzruk, Muxammasi Nasrulloi, Sakili İslimi, Sakili Sulton. II. Nasr – (aşula bulimi) – vokal bölmə. Birinci qrup şöbələr: Saraxbori Buzruk, Tarona, Talkini Uzzol, Nasrulloi, Tarona, Nasri Uzzol, Ufari Uzzol. İkinci qrup şöbələr: I. Muğulçai Buzruk, Talkinçai Muğalçai Buzruk, Kaşkarçai Muğalçai Buzruk, Sokiynomai Muğulçai Buzruk, Ufari Muğulçai Buzruk. II. Savti Sarvinoz, Talkinçai Savti Sarvinoz, Kaşkarçai Savti Sarvinoz, Sokiynomai Savti Sarvinoz, 5.Ufari Savti Sarvinoz. III. İrok, Talkinçai İrok, Kaşkarçai İrok, Sokiynomai İrok, Ufari İrok. IV. Rok, Talkinçai Rok, Kaşkarçai Rok, Sokiynomai Rok, Ufari Rok.

Özbək musiqisində birinci və əsas muğam sayılan “Buzruk” – Azərbaycan musiqisində “Büzürg” (farsca Böyük mənasını verir) şəklində qorunub saxlanılmış Orta əsrlər musiqisindən gələn muğam adlarından biridir. Müasir dövrdə Azərbaycan muğam ifaçılığında təcrübəsində “Büzürg” muğamından şöbə və guşə kimi istifadə olunmur. Lakin özbək musiqisində “Buzruk” birinci və əsas muğam olmaqla, Şaşmakom silsiləsində mühüm yer tutur.

Şaşmakom silsiləsində ikinci makom “Rost” makomudur. Bunun Azərbaycan musiqisindəki qarşılığı “Rast” muğamıdır. “Rast” Azərbaycan muğam irsində birinci və əsas muğam hesab olunur. “Rast” – Yaxın və Orta Şərq xalqlarının klassik musiqisinin əsasını təşkil edən 12 əsas muğamdan

dördüncüsüdür. Muğamın müxtəlif ifaçılıq variantlarında tərkibinin dəyişilməsini muğam cədvəllərində və muğam tədris proqramlarında izləmək olur.

Müasir dövrdə “Rast” Azərbaycan musiqisində 7 əsas muğamdan birincisidir. “Rast” dəstgahının tərkibi belədir: Bərdaşt (Novruzı-rəvəndə), Mayə, Üşşaq, Hüseyini, Vilayəti, Dilkeş, Kürdü, Şikəsteyi-fars (Xocəstə), Mübərriqə, Əraq, Pəncgah, Rak, Qərai, Rasta qayıdış.

Özbək musiqisində Şaşmakom silsiləsində “Rost” ikinci makomdur, “Muşkilot” adlanan instrumental və iki vokal hissəsindən ibarətdir.

“Nəva” muğamı Şərqi xalqlarının musiqisində ən qədim muğamlardan biridir və Orta əsrlərə aid 12 klassik muğamlar sırasına daxildir. “Nəva” xoş avaz, şirin səs və xoş ahəngli nəğmə deməkdir. Azərbaycanın klassik şairlərinin əsərlərində və elmi mənbələrdə “Nəva”nın adına rast gəlirik.

Müasir dövrdə “Nəva” dəstgahının tərkibi belədir: Bərdaşt (Əmirilə), Nəva, Nişapur, Əbu-Əta, Dilkeş, Hicaz, Nişapura (Nəvaya) qayıdış. “Nəva” və “Şur” muğamları pərdədə tutduqları məqam və not sırası etibarlı ilə eynilik təşkil edirlər.

Özbək Şaşmakomu silsiləsində “Navo” makomu üçüncü yerdədir. Bu makomun tərkibi “Muşkilot” adlı instrumental hissə və iki vokal hissəsindən ibarətdir.

Şaşmakom silsiləsində “Duqox” makomunu Azərbaycan musiqisindəki “Düqah” muğamı ilə müqayisə edək. “Düqah” – Orta əsrlər musiqisində Əbdülqadir Marağayinin və Dərviş Əlinin risalələrində verilmiş 24 şöbədən birincisidir. “Düqah” fars sözü olub, “dü” - iki, “qah” isə mövqe, yer, məkan mənasını bildirir. Ümumilikdə “Düqah” sözü iki vaxt, səhər-axşam, iki məkan, iki səs və s. kimi izah olunur. Bu muğam bir qədər kədər hissi yarıdan musiqi məzmununa malikdir.

Azərbaycan musiqisində “Düqah” - “Rast” ailəsinə aid edilən muğamdır və “mi bemol” mayəli rast məqamında ifa olunur. Müasir “Düqah” dəstgahının instrumental tərkibi belədir: Bərdaşt, Mayə-Düqah, Bayatı-Qacar, Ruhül-ərvah, Zəmin-xara, Mavərənnəhr, Şah Xətai, Bayatı-türk, Hüseyini, Şikəsteyi-fars, Dİlrüba, Əraq, Zəngi-şütür, Rak, Düqaha qayıdış.

Özbək musiqisində “Duqox” dördüncü makom olaraq bir instrumental və iki vokal hissəsindən ibarətdir.

Göründüyü kimi, Özbək musiqisində “Duqox” makomu Şaşmakom silsiləsində özünəməxsus yer tutaraq, mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Azərbaycan musiqisində “Düqah” muğamının inkişaf yolu müxtəlif mərhələlərdən keçmişdir. XX əsrdə bu muğam ifaçılıq təcrübəsində mü-

hüm yer tutmuşdur. 1936-cı ildə “Dügah” muğamı tarzən Mirzə Mansurun ifasından nota alınmışdır. Lakin 1940-cı illərdən ifaçılıq təcrübəsində bu muğama daha az müraciət olunmasını izləyirik. XX əsrin II yarısında bu muğam unudulmağa başlamışdır. Tədqiqatçı alim Rafiq Musazadənin “Dügah” muğamına həsr olunmuş dissertasiya işində apardığı araşdırmalar bu muğamın qədim ənənələrinin dirçəldilməsinə xidmət edir.

“Segah” – Orta əsrlər musiqisində şöbə əhəmiyyəti daşmışdır. Əbdülqadir Marağayinin və Dərviş Əlinin tərtib etdiyi 24 şöbədən ibarət siyahıda ikinci yerdə durur. Muğamın təkamülü prosesində şöbədən – muğam dəstgaha çevrilmişdir. Hazırda “Segah” Azərbaycan musiqisində 7 əsas muğamdan biridir, özbək musiqisində də Şaşmakom silsiləsində beşinci makomdur.

Azərbaycan muğam sənətində “Segah”ın müxtəlif variantları mövcuddur: “Mirzə Hüseyn segahı”, “Orta segah”, “Xaric segah”, “Yetim segah”, “Haşım segahı”, “Habil segahı”, “Zabul segah”, “Hüseynqulu segahı”.

Özbək musiqisində “Seqox” makomunun tərkibi əvvəlki makomların quruluşuna müvafiqdir.

“İraq” – “İrok” Yaxın və Orta Şərq xalqlarının musiqisində 12 klassik muğamdan doqquzuncusudur. Bu muğam bir sıra xalqların musiqi irsində müstəqil muğam kimi öz əhəmiyyətini itirməmişdir.

Azərbaycan musiqisində “Əraq” bir sıra müasir dəstgahların - “Rast”, “Mahur-hindi”, “Rəhab” muğamlarının əsas şöbələrindən biridir. Bu şöbə bütün hallarda muğamın kulminasiyasında, Mayə pərdəsinin oktava yuxarı istinad pilləsinə əsaslanır. “Əraq” öz bədii təsir qüvvəsinə görə, olduqca gümrah və əzəmətli səslənir.

“İrok” makomu Özbək şaşmakom silsiləsinin altıncı makomudur. Onun tərkibi belədir: I. Muşkilot: Tasnifi irok, Tarcei irok, Çanbar, Farfar, Muxammasi irok, Sakili irok, Nimsagil, Sakili kalon. II. Nasr – vokal bölmə: Saraxbori irok, Tarona Muxayyari irok, Tarona Ufari irok.

Göründüyü kimi, Özbəkistanda “İrok” – Şaşmakom silsiləsinə daxil olan makomdur, Azərbaycanda isə muğam şöbəsi kimi bir sıra muğamların tərkibində kulminasiya bölməsi kimi özünü göstərir.

Özbək Şaşmakomuna daxil olan makomların ümumi şəkildə Azərbaycan muğamları ilə müqayisə olunması göstərir ki, Yaxın Şərq xalqlarının klassik musiqisinə aid “Rast” – “Rost”, “Nəva” – “Navo” kimi muğamlar öz janr xüsusiyyətlərini qoruyub saxlamışlar. “Dügah” – “Duqox”, “Segah” – “Seqox” muğam-makomları Orta əsrlərdə şöbə əhəmiyyətində olaraq, sonradan hər iki xalqda iri həcmli muğam silsiləsi kimi formalaşmışdır.

Özbək musiqisindəki “Buzruk” və “İrok” makomları Şaşmakom silsiləsinin əsas tərkib hissəsidir. Azərbaycan musiqisində “Büzürk” və “İrak” - inkişaf yoluna və janr xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir. Orta əsrlərdə klassik muğamlar sırasında olan bu muğamlar dəyişilərək, müasir dövrdə Azərbaycan musiqisində şöbə və guşə əhəmiyyəti kəsb etmişdir.

Azərbaycan muğamları ilə özbək makomlarının əlaqəsindən danışarkən, onlardakı termin oxşarlığını qeyd etməliyik, onların çox qismi ayrı-ayrı funksiyalara malikdir. Məsələn, özbək makomlarında “Muşkilot” şöbəsinin hissələrindən biri olan “Təsnif” - Azərbaycan muğamına aid janrlardan biridir. Lakin Azərbaycan və özbək musiqisində təsnif müxtəlif janrlardır və müxtəlif funksiyalar daşıyır. “Muşkilot” şöbəsində “Muxammos” adlanan hissə - Azərbaycan musiqisində aşıq yaradıcılığında bir şeir forması və hava növüdür. “Hüseyni”, “Nəva”, “Çahargah”, “Novruzı-xara”, “Əcəm”, “Novruzı-Əcəm”, “Ərak”, “Rak” və bu kimi başqa şöbələr xaraktercə müxtəlif olsalar da hər iki xalqın muğam-makom sistemində özünəməxsus yer tutur.

Dissertasiyanın **Nəticə** bölməsində tədqiqata yekun vurulur və əldə olunan nəticələr qeyd edilir. Azərbaycan muğamlarının və Özbək Şaşmakomunun müqayisəli araşdırılmasından əldə etdiyimiz nəticələri qeyd edək.

Azərbaycan muğamları və Özbək Şaşmakomu Orta əsrlərdə Şərq xalqlarının ortaq makam sənətinin bir qolu kimi formalaşmışdır. Hər iki xalqın musiqi irsinin mənbəyi Orta əsrlər dövrünün 12 klassik məqamları olmuşdur. Muğam-makom sənətinin nəzəri əsaslarının tədqiqi Orta əsrlərin görkəmli alimlərinin musiqi risalələrində öz əksini tapmışdır.

Azərbaycan musiqisində “Rast”, “Şur”, “Segah” kimi muğamların müxtəlif variantları vardır. Özbək Şaşmakomunda bu variant müxtəlifliyi müəyyən bir makoma daxil edildiyi halda, Azərbaycan musiqisində bu variantlılıq müstəqil muğamlar şəklində özünü göstərir.

Azərbaycan muğamları ilə özbək makomlarının quruluşunu müqayisə etdikdə özbək makomlarının quruluşunun daha mürəkkəb, həcmnin daha geniş, şöbələrinin sayının isə daha çox olduğunu göstərə bilərik. Hər iki silsilənin səslənmə xronometraji müxtəlifdir.

Azərbaycan və özbək muğam və makomlarının oxşar və fərqli cəhətlərindən danışarkən, daha bir neçə məsələləri qeyd etməliyik. Onlardan birincisi melodiyaaların ritmik quruluşu ilə əlaqədardır. Digər məsələ alterasiya ilə bağlıdır. Qeyd edə bilərik ki, makomlarda alterasiyadan və melizm növlərindən az istifadə olunur. Halbuki Azərbaycan musiqisində alterasiya-

lardan və melizmlərdə istifadə özünə geniş yer tapmışdır və vacib amillərdən hesab olunur.

Muğam-makom sənəti ifaçılıq tərzindən baxımından ənənəvi cəhətlərə malik olsa da, fərqlər əyani şəkildə özünü göstərir. Özbəkistanda və Azərbaycanda muğam-makom silsiləsi vokal-instrumental janrları özündə cəmləşdirən iri həcmli əsərlərdir və ifaçılar ansamblı tərəfindən çalınıb-oxunur, improvizə olunaraq ifaçılıq prosesində yaradılır. Bu zaman ənənəvi ifa tərzinin saxlanması və inkişaf etdirilməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Dissertasiyanın məzmununa uyğun olaraq müəllifin aşağıdakı elmi məqalələri çap olunmuşdur:

1. Azərbaycan-özbək musiqi əlaqələri. // “Qobustan” jurnalı, № 1. Bakı, 1984. s.57-60.

2. Özbək Şaşmakomunun tarixi. / Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XVI Respublika elmi konfransı. Bakı, 2012. s.425-427.

3. Azərbaycan muğamları ilə özbək makomlarında termin oxşarlığı. / “Mədəniyyətlərarası dialoqda ənənəvi incəsənətin rolu” Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı, 2012. s.82-83.

4. Azərbaycan-özbək mədəni əlaqələri. // “Mədəniyyət dünyası” jurnalı. XXV. Bakı, 2013, № . s.229-233.

5. Azərbaycan muğamlarının və özbək Şaşmakomunun müqayisəli təhlilinə dair. // “Harmony” jurnalı. 2015. <http://harmony.musigi-dunya.az>

6. Özbək Şaşmakomunun quruluş xüsusiyyətləri. / “Harmony” jurnalı. 2016. <http://harmony.musigi-dunya.az>

7. Şərqi xalqlarının şifahi ənənəli professional musiqisinin müqayisəli tədqiqi məsələləri. / IX International Turkic Culture, Art and Protection of Cultural Heritage Symposium/Art Activit. Interecci di Culture. 07-11. September 2015, Verona-İtaly.

8. Azərbaycan muğamı və özbək şaşmakomunun müqayisəli tədqiqi məsələləri. // “Rast” muzikoloji dergisi. Tokat – Türkiyə, 2016.

9. Azərbaycan və Özbək muğam-makom sənətində lokal üslub xüsusiyyətləri. / “Türksoylu xalqların musiqi mədəniyyətinin tədqiqi problemləri”. XV Beynəlxalq elmi-praktiki konfransın materialları. Bakı, 2016. s.78-81.

10. Şərqi xalqlarının ortaq muğam-makom ənənələri çərçivəsində Azərbaycan muğam sənətinin və özbək Şaşmakomunun inkişaf yolları. // “Musiqi dünyası” jurnalı. 2016, № 4/69. s. 9-11.

Гюльнар Альфи гызы Вердиева

**«Сравнительное исследование азербайджанского мугама
и узбекского шашмакома»**

РЕЗЮМЕ

Диссертация состоит из введения, 2-х глав, 5-ти разделов, заключения и использованной научной литературы. Во введении подчеркивается актуальность, степень разработанности темы, цели и задачи, научное и практическое значение исследования.

В культуре восточных народов профессиональная музыка устной традиции занимает достойное место и передается из поколения к поколению. Азербайджанский мугам, Узбекский шашмаком питаются от общих корней, в целом составляют основу восточной музыки. В то же время, у каждого народа эти виды искусства имеют свою историю развития, исполнительские особенности. Жанры профессиональной музыки устной традиции развивающиеся в восточной музыке, основаны на строгой модальной структуре, в системе макама/мугама. В разных регионах названия жанров отличаются, но по сути означают вокально-инструментальные произведения крупной циклической формы.

I глава диссертации – «Азербайджанская и узбекская музыка - как достояние общего культурного наследия восточных народов» состоит из 3-х разделов: 1.1. «Из истории культурных связей азербайджанского и узбекского народов»; 1.2. «Пути развития азербайджанского мугама и узбеко-гаджикского шашмакома в рамках общности традиций мугам-маком восточных народов»; 1.3. «Стилевые особенности исполнительства традиционного узбеко-гаджикского шашмакома и азербайджанских мугамов».

II глава – «Азербайджанские мугамы и узбекский шашмаком - сравнительный анализ жанровых и композиционных особенностей» состоит из 2-х разделов: 2.1. «Композиционные особенности азербайджанского мугама и узбекского шашмакома»; 2.2 «Сравнительный анализ составных частей мугам-маком».

В заключении даются выводы и обобщения проведенного исследования.

**“Comparative study of Azerbaijani mugham
and of Uzbek shashmakom”**

SUMMARY

The thesis consists of an introduction, 2 chapters, 5 sections, conclusion and used scientific literature. The introduction emphasizes the urgency, the degree of development of the topic, the goals and objectives, the scientific and practical significance of research.

In the culture of the Eastern nations the professional music of oral tradition has its place, and passed down from generation to generation. Azerbaijani mugham, Uzbek Shashmakom feeding from the common roots, generally form the basis of oriental music. At the same time, each nation have their own history of development, performance characteristics, these art forms. Genres of professional music of oral tradition developing in Eastern music, based on a strict modal structure, makam / mugham system. In different regions the genre names are different, but essentially it means the vocal and instrumental works of large cyclic form.

The thesis consists of an introduction, 2 chapters, conclusion and bibliography. The first chapter of the thesis - “Azerbaijani and Uzbek music - as the heritage of the common cultural heritage of the Eastern peoples” consists of 3 sections: 1.1. “From the history of cultural ties between the Azerbaijani and Uzbek peoples”; 1.2. “Ways of development of Azerbaijani Mugham and the Uzbek-Tajik Shashmaqom as part of community tradition Mugham-poppy Oriental peoples”; 1.3. “Style features of the performance of traditional Uzbek-Tajik shashmakom and Azerbaijani mugams”.

II chapter - “Azerbaijani mugam and Uzbek Shashmakom - comparative analysis of genre and compositional characteristics” consists of 2 sections: 2.1. “Composition features of Azerbaijani mugham and Uzbek shashmakom “; 2.2 “Comparative analysis of the components of mugam-makom”.

In **conclusion**, conclusions and generalizations of the research are given.

Çapa imzalanıb: 06.10.2017.
Format: 60x84 1/16. Tiraj: 100.

«Mütərcim» Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi
Bakı, Rəsul Rza küç., 125
tel./faks 596 21 44
e-mail: mutarjim@mail.ru

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ**
**БАКИНСКАЯ МУЗЫКАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ
имени УЗЕИРА ГАДЖИБЕЙЛИ**

На правах рукописи

ГЮЛЬНАР АЛЬФИ ГЫЗЫ ВЕРДИЕВА

**СРАВНИТЕЛЬНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО МУГАМА
И УЗБЕКСКОГО ШАШМАКОМА**

6213.01 – Музыкальное искусство

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по искусствоведению**

Баку - 2017